

повинен створювати можливість помічати широкий спектр образу міжкультурних взаємин. Студент міжнародних відносин повинен бути впевненим в оцінці цих взаємин і можливості звільнитися від місцевої перспективи, зазвичай дуже сильної, тому що вона формувалася і передавалася у найближчому сімейному оточенні. Не йдеться про відмежування від місцевих традицій, тільки про розширення пояснювальних горизонтів, щоб дати студентам можливість зрозуміти складність проблем сучасного світу, що повинно збільшити відстань і вразливість в оцінюванні проблем пограниччя.

Мета комунікації

Насамперед йдеться про те, щоб студент сам виховав у собі потребу оцінити власне середовище, тобто міжкультурну ситуацію на його власній території, у нашому випадку на польсько-українському пограниччі. Мети можна досягти, якщо усвідомлювати студентам цей очевидний факт, що місце їх проживання і навчання є інтегральною частиною регіону і світу, частиною регіональної і світової політики, геополітичних переплетень, від яких залежить життя сучасної людини. На прикладі Африки, Азії, Південної Америки чи високорозвинених континентів, таких як Північна Америка і Європа, студент вчиться засвоювати механізми міжнародної політики, знайомиться зі щораз більшою кількістю її питань, що полегшують або ускладнюють вирішення конфліктів, кількість яких постійно зростає. Поглиблення знань про світову політику дозволяє усвідомити необхідність безперервного відвернення кризових явищ, незалежно від джерела їх походження. Наприклад, чутливість до прав жінок в ісламських країнах, етнічних меншин чи цілих народів в Африці, вразливість до права мати свої храми і свободу католицької практики у Китаї, та низка культурних явищ, що пов'язані з визнанням та повагою іншої культури, веде до роздумів над ситуацією у безпосередньому середовищі студента.

Широкий погляд на міжкультурні взаємини дозволяє подивитися з відстані на свою батьківщину з її цінностями і недоліками. Батьківщина – це одна з основ тотожності і гідності, найчастіше представляємо її собі бездоганною, але якщо оцінити об'єктивно, то жодна батьківщина не позбулася хоча б частини негативних стереотипів, які слід неустанно поборювати. Якщо молода людина гляне на свою вітчизну через призму знання про інші регіони, де існують схожі проблеми (наприклад, ксенофобія), її оцінювання «власного подвір'я» буде врівноваженішим. Набагато важче їй буде залишитися з негативним стереотипом, якщо вона його шанує, і легше буде переоцінити можливе негативне відношення. Якщо критично оцінити цей механізм міжкультурних взаємин в Америці, Африці або Азії, тим легше той самий механізм оцінити у власному оточенні. Таким чином молода людина швидше зрозуміє специфіку власного пограниччя, легше здолає бар'єр невпевненості та недовіри до своїх сусідів і буде краще підготовлена до життя в багатокультурному світі. Ця модель європейського бачення успішно поширюється студентами Перемишля, як поляками, так і українцями. Завдяки їй стимулюється європейський вибір молоді в едукативному просторі пограниччя.

1. Pomiedzy kulturami: szkice z komunikacji międzykulturowej / pęd. Magdalena Ratajczak / Wrocław. – 2006. 2. Myers D. G. Psychologia / Poznań. – 2003. – С. 125. 3. Griffin E. Podstawy komunikacji społecznej / Gdańsk. – 2003. – С. 164. 4. Kenrick D. T., Neuberg S. L., Cialdini R. B. Psychologia społeczna / Gdańsk. – 2002. – С. 337. 5. Goldman N. Wstęp do socjologii / Poznań. – 2001. 6. Kozielecki J. Psychotransgresjonizm / Warszawa. – 2001. 7. Tarnowska E. Niepewność kulturowa a stosunek do inności // U progu wielokulturowości / Warszawa. – 1999. – С. 94. 8. Dembo M. H. Stosowana psychologia wychowawcza / Warszawa. – 1997. 9. Berger Ch. R., Calabrese R. J. Some Explorations in Initial Interaction and Beyond: Toward a Developmental Theory of Interpersonal Communication // Human Communication Research. – 1975. № 1. – С. 99–112. 10. Stosunki międzynarodowe – PWSW w Przemyslu [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.psw.pl/stosunki-miedzynarodowe>.

Олександр Мостяєв

Українство у цивілізаційному процесі: особливості поширення європейських впливів

У статті систематизовано особливості цивілізаційного процесу в Україні як такого, що відбувається на порубіжжі Європейської цивілізації.

The features of the civilizing process in Ukraine as having occurred on the frontier of European civilization are systematized in the article.

Україна від часів Київської Русі є частиною Європейської цивілізації. Про це, зокрема, свідчать не тільки її географічне та геополітичне розташування, але і синхронність цивілізаційного процесу, а також поширення його провідних форм, історичні та новітні економічні зв'язки України з Європою [19, с. 170–181].

Проте, на вклад українства у європейський цивілізаційний процес суттєво впливає його порубіжне положення. Через територію України або біля неї у минулому проходило і проходить нині декілька природних та цивілізаційних рубежів: між степом та лісом, між ареалами кочового (слабко цивілізованого, з потужними родовими пережитками) та осілого (цивілізованого) способів життя (від IV тис. до н. е. до кін. XVIII ст.), між індоєвропейським та тюркським населенням (від кін. IV до кін. XVIII ст.), між християнським та мусульманським світом (від поч. XIV до кін. XVIII ст.), між православ'ям та католицизмом (з XIV ст.). Хоча у XVIII–XIX ст. частина цих рубежів на території самої України ліквідовано або розмито,

однак до того вони визначали характер цивілізаційного розвитку, чим наклали відбиток на сучасну Україну і деякою мірою залишаються чинними і тепер.

Концепція порубіжного положення України розробляється найчастіше із застосуванням методології «фронтір-студій», в яких Україна уявляється як східна частина або форпост Великого Степового Європейського кордону. Про порубіжність України писали Ю. Липа, С. Рудницький, Є. Маланюк, М. Шлемкевич, І. Лисяк-Рудницький, О. Кульчицький, Я. Дашкевич, А. та І. Бички. Методологію фронтір-студій застосовують В. Балушок, В. Брехуненко, С. Леп'яво та інші історики для дослідження порубіжної ролі українського козацтва. Проте, загальні особливості протікання цивілізаційного процесу в Україні як такого, що відбувається на європейському порубіжжі, розглядалися фрагментарно. Тому спробуємо їх систематизувати.

Головною ознакою цивілізаційного процесу в Україні є іррадіація європейських впливів, яка простежується у поши-

ренні таких явищ, як маґдебурзьке право; Відродження; гуманізм; реформація і контрреформація; Просвітництво; просвічений абсолютизм; модернізм; романтизм; націоналізм; лібералізм; наукові революції; імперіалізм; тоталітаризм; постмодернізм. Проте з очевидністю простежується і своєрідність вияву в Україні цих впливів, на що значно впливає порубіжне положення у європейській цивілізації.

Європейська цивілізація творилась у багатьох центрах, а процес її формування розтягнувся на декілька століть (VI–X ст., відомі як раннє середньовіччя). При цьому простежується чітка закономірність: осердя цивілізаційної генези швидше сформувалися на теренах колишньої Римської імперії, де постало два центри – західноєвропейський та візантійський; чим далі від осердя – тим із більшим запізненням формувалися нові центри, європейські впливи до них доходили з запізненням і в ослабленому вигляді, а їх подальший розвиток подекуди мав виразні риси провінційності.

Провідною складовою європейського цивілізаційного процесу на той час була християнізація. У Західній Європі на основі синтезу варварських королівств, християнства та римського права постали нові державні та соціокультурні утворення, в яких інтегрувалося колишнє латиномовне населення Римської імперії та прийшли германські народи. Їхній розвиток призвів до появи Франкської імперії, яка стала головним осердям європейської цивілізації.

Специфіка другого, візантійського, осердя полягала у тому, що воно сформувалося на основі трансформації латиномовної Східної Римської імперії у середньовічну грекомовну Візантію, яка, перебуваючи на порубіжжі новоствореної цивілізації, зазнала суттєвих орієнтальних впливів. Це, зокрема, набуло виразу у таких явищах, як цезарепапізм, іконоборство, ісихазм. Орієнталізація вплинула на особливості формування християнства «східного обряду», яке перетворилося на православ'я.

Християнство привнесло в Україну потужний потенціал античної спадщини і прилучило праукраїнство до європейської цивілізації. Проте, та форма, яка тут утвердилася, з часом стала фактором *ізоляції* від Західної католицької Європи. Чинникам ізоляції були орієнтація на константинопольського патріарха і церковнослов'янська (староболгарська) мова, яка певною мірою ізолювала східне слов'янство також і від античних джерел. Така відносна ізоляція сприяла хронічному культурному відставанню православного Сходу у темпах розвитку. Так, у Західній Європі перші університети з'явилися в XII ст., а в Східній – лише на початку XVII (Києво-Могилянська академія). Причому, остання створювалася за західними зразками і виникла завдяки іррадіації тогочасних європейських впливів в Україні в XVI–XVII ст. шляхом поширення латини, елементів західноєвропейської культури (ренесанс, бароко), а також європейських самоврядувальних інститутів (маґдебурзьке право) [6; 7; 24].

Формування першої держави на теренах України відбувалося у VIII–X ст. на основі структур варварської демократії – слов'янської та варязької. Це був процес, *паралельний* західноєвропейському державотворенню. У підсумку Київська держава стала третім значним вогнищем європейського цивілізаційного синтезу нарівні із Візантійською та Франкською імперіями. За своїм соціально-політичним значенням вона була аналогічною останній, причому у них були подібними стадії та тенденції розвитку – переростання ранньодержавного об'єднання у територіальну державу, системна кодифікація права, закладання основ феодальної політичної системи, періодичні об'єднання та розпади тощо.

Проте більшість кордонів Київської держави, на відміну від Франкської, межували із нецивілізованими і неосвоєними землями, а у циклі розвитку цієї ранньої держави простежуються очевидне *відставання* від франків на понад 200 років: процес, що призвів до розвитку Франкської імперії, розпочався незадовго після 476 р. (початок правління Хлодвіга, 481 р.), а процес формування полянського ранньодержавного об'єднання – у VIII ст.; відставали часи правління найбільш значного правителя – Володимира Великого (980–1015) від Карла Великого (768, одноосібно з 771–814); юридична фіксація остаточного розпаду першої держави – Любецький з'їзд (1097) – відбувся пізніше аналогічної за політичним значенням асамблеї у К'єрзі (877) [14].

Західноєвропейська система права сформувалася внаслідок синтезу германського права і римської правової спадщини. Русь не зазнала впливу римського права. Натомість, тут джерелом права стає кодифіковане у декількох редакціях Володимиром та Ярославом Мудрим общинне право, відоме як «Руська правда». Вона, в деяких статтях відбиваючи впливи візантійського та, меншою мірою, скандинавського права, у цілому репрезентує місцеве право. Тому відрізняється помірністю покарань, не знає смертної кари, кари через скалічення, жорстоких кар на тілі, характеризується більшим, ніж будь-де, рівноправ'ям чоловіка та жінки, але з іншого боку – надає велику роль державній владі, зокрема – у питаннях власності. У пізніші часи ця система не втратила свого значення – вона відбилася у Віслицькому статуті місцевого права (Галичина), Литовському статуті (Правобережна Україна) та не тільки тривалий час зберігалася як форма місцевого права руського населення, але і вплинула на формування права Великого князівства Литовського [22]. Таким чином, перша правова система України мала *специфічне* місцеве походження і стала надбанням також і литовського та білоруського народів.

Порубіжне розташування в Європі сприяло тому, що навіть на пізніх стадіях свого існування Київська держава зберігала значно більше елементів архаїзму, ніж Франкська імперія: її устрій мав демократичний характер з патріархальними рисами успадкування влади; віче продовжувало відігравати значну політичну роль; княжа влада також мала демократичний характер. Тому на Русі властива західному середньовічному суспільству станова система так і не сформувалася. Крім бояр та городян – купців і ремісників – існував клас вільних селян. Багаті поміщики, захопивши кращу частину земель, надавали свою власність для обробки їм за особливою угодою, яка передбачала свободу селянських переходів [5].

Феодалізм сформувався в Україні *пізніше* від європейського, у XII–XIII ст. і *паралельно*, великою мірою на незалежному ґрунті. Він був подібний до європейського – військова служба аристократії, етос лицарського типу, вірність сюзеренові, боротьба з невірними (степовиками) тощо. Але на Русі не було формальних договірних відносин між князем та боярином, натомість, спостерігався збіг васальних і сімейних стосунків – як правило сюзереном виступав князь-батько, а васалами – сини-княжичі. Це гальмувало становлення системи субвасалітету та зводило ієрархію до кланових стосунків, характерних для східних типів феодалізму, наприклад у середньовічній Індії [20], Японії тощо. Схожими до східного типу була васальна система, котра мала неземельну основу – верховний князь вважався власником всієї державної землі, та система спадкоємності – вона залишалась зорієнтованою на старшого у роду, а не старшого сина, як на Заході. З іншого боку, тут, особливо

після розпаду Русі, не вся земля вважалася державною, як це було у країнах Сходу.

З другої половини XI ст. простежується еволюція княжого васалітету у бік пожалування сюзереном земельних ділянок. Проте і тоді часто все зводилося лише до передачі доходів з неї у так зване «кормління», а не у приватне володіння, що схоже на давньокитайську систему [8, с. 55–68]. Та у цілому земельні маєності бояр були не умовними феодалними ленами, а спадковою власністю (вотчинами). Також були відсутні відносини субвасалітету. Більшість населення залишалася вільними, існувало чимало рабів (переважно полонених), зростала кількість напіввільних закупів, котрими ставали через заборгованість.

Деякі своєрідні риси виявлялися у характері міського життя Русі. На відміну від Західної Європи до татарської навали руські князівства мали багато міст, населення котрих користувалося певними політичними правами, що здійснювалися через віча. Однак, руські міста тривалий час не мали особливого самоврядування, міщани не відрізнялися за правовим статусом від сільського населення [26]. Магдебурзьке право в українських містах поширилося тільки від сер. XIV ст. у Галичині і з кін. XV – поч. XVI ст. на теренах Литовського князівства; тоді воно було запроваджено у Львові, Торуні, Сяноку, Києві, Володимирі, Луцьку, Рівному, Кременці, Брацлаві, Кам'янці-Подільському тощо [4].

У часи Галицько-Волинського князівства та, особливо, Литовсько-Руської держави сформувався «державний» феодалізм, який суттєво відрізнявся як від «класичних» західноєвропейських, так і від деспотичного феодалізму Московії: служба більшості феодалів Великого князівства Литовського за отримання ленів чи бенефіціїв була виконанням їхніх обов'язків перед державою, а не результатом договірних зобов'язань васала перед своїм сюзереном; до військової служби залучалися у великій кількості представники найрізноманітніших верств населення – як з дрібного феодалного люду, так і з двірських слуг та заможних селян. Проте, на відміну від Московії, феодали не перебували в особистій залежності від князя чи царя*.

Отже, розвиток феодалізму на руських землях характеризувався *паралелізмом*, *запізненням* та *порубіжним синкретизмом*.

Провідним станом українського соціуму на межі середньовіччя та нового часу стало *козацтво*, яке сформувалося на межі із неосвоєними степовими землями – Диким полем. Як своєрідна цивілізаційна соціальна форма, воно певним чином нагадувало європейське лицарство – мало кодекс честі, подібний до лицарської етики, і було спільнотою, подібною до європейських лицарських орденів. Це – найбільш суттєві *паралелі* між козацтвом і лицарством. Однак, козацтво є, перш за все, продуктом Великого кордону, пориву до *освоєння* нових земель Дикого поля, воно виникло спочатку серед степовиків, але з часом у ньому стали переважати вихідці з України. Очевидно, і сам термін «козак» має тюркське походження [18]. Під впливом інтенсивних контактів зі Степом, особливо кримцями та ногайцями, козаки запозичили деякі елементи побуту: схильність до пишності, зокрема розкішний одяг, характерне взуття, низку східних блюд, стилізований під східні форми посуд, елементи декоративного розпису та народного живопису, деякі музичні інструменти, зокрема кобзу, та певну мелодику пісень. Регулярні контакти козаків із кримцями сприяли про-

никненню *татаризмів* в українську мову (бунчук, отаман, осавул, кіш, майдан, курінь та ін.). Власне, *орієнталізованим* був і вигляд запорозького козака: він одягнений у типово східний костюм (шаровари і т. ін.), на голові оселедець – за походженням тюркська зачіска. Деякі східні впливи проникли в систему козацького урядування – як і турецькі беї, козацький полковник поєднував у своїх руках військову та громадянську владу. Зі степу козаки також запозичили елементи військової тактики, зокрема польові укріплення з возів, тактику військових набігів. Звідти також поширилися (і не тільки серед козаків, але й у Речі Посполитій загалом) жорсткої покарання – саджання на палю, биття по підощвах палицями та ін. [27]. Проте, деякі елементи його військової тактики, зокрема – морських набігів та боїв мають *паралелі* з морськими піратами.

Українські козаки намагалися виконувати роль самостійної від Речі Посполитої політичної сили, вступаючи у військові союзи або наймаючись до європейських монархів. Однак, політичні симпатії козацтва, хіба що за винятком декількох тактичних союзів із Кримським ханством, були на боці християнського світу. Козаки брали участь у антиосманських та антикримських заходах Московії, Речі Посполитої та Австрії, антимосковських – Речі Посполитої та Швеції, здійснювали походи до Молдавії (проти турецьких військ та їхніх союзників у цій країні), вступали у союзи з антитурецькими силами у мусульманському Кримському ханстві, православних Болгарії, Молдавії, Валахії та Семиградді, наймалися на службу до володарів Священної Римської імперії, Франції та Іспанії, брали участь у Тридцятирічній війні [11].

Ще одна соціальна група українства – *шляхта* – є специфічним для Центрально-Східної Європи станом, невідомим у Європі Західній. У Речі Посполитій цей військово-службовий стан юридично сформувався у XIV–XVI ст. і набув майже тотальної влади та відігравав провідну економічну роль. У модернізаційному процесі він займав місце, деякою мірою подібне до європейського третього стану – оскільки відігравав певну роль у загальноєвропейському ринку, постачаючи на нього зерно та м'ясо. Проте, система особистих привілеїв не сприяла тому, що він був зацікавлений у запровадженні буржуазних відносин. Торговельно-виробнича активність шляхти та магнатів спричинила посилення експлуатації селянства та процес *рефеодалізації*: селянин юридично і фактично втратив свободу, був прикріплений до землі, втратив пільги і права звільнятися за гроші від натуральних оброків і відпрацювань [1, с. 220–225]. Взагалі ж Україна зазнавала трьох її хвиль, і всі вони були пов'язані з експортом сільськогосподарської сировини до Західної Європи: у др. пол. XVI ст. у Речі Посполитій, у XVIII ст. у Російській імперії та у 30-ті рр. XX ст. в СРСР. Проте, українська шляхта відігравала у Речі Посполитій незначну роль. На державу мала деякий вплив лише покатоличена українська шляхта, православна ж за своїм соціальним становищем наближалась до козацтва.

Новочасний європейський цивілізаційний процес – *конфесіоналізація* (така концепція розроблялася Г. Шіллінгом і В. Райнхардом) – об'єднує реформацію, контрреформацію та ряд аналогічних процесів у православному світі. Це – суспільні процеси злиття релігійного та політичного процесів, що відбувалися в становому суспільстві Європи в XVI–XVII ст. і призвели до розпаду християнського світу на велику кількість конфесій та створення національних церков. Всі вони перебувають у діалозі, взаємодіють та взаємодоповнюються, взаємопроникають, взаємопосередковують одна

* Подібне мало місце у чжоуському Китаї [8].

одну в плінні історичного часу. В Україні його складовими були не тільки поширення реформації та контрреформації, що в Європі призвели до виокремлення католицької та протестантських конфесій, але і поява греко-католицизму та політизація і національно-конфесійне самоусвідомлення українського православ'я.

Феномен православної реформації є виразним прикладом паралелізму в європейському цивілізаційному процесі. Його складовою були реформи П. Могили, що призвели до створення нових стандартів релігійності та поведінки, виникнення конфесійної ідентичності, появи прошарку церковних інтелектуалів, запозичення загальноєвропейських моделей ученості. Це сприяло розвитку як релігійної, так і світської культури, виникненню нового, секулярного, суспільства. Друга складова процесу – розвиток церковних братств, котрі створювалися з метою громадянської організації православного міського населення та контролю за православними владиками і виконували аналогічну європейським протестантським громадам роль. Братства перетворилися на організації типу гільдій і стали засновувати школи й друкарні, аби дати народові більше сил для протистояння польським культурним впливам [9]. Це все нагадувало протестантизм, в основі якого був рух за оновлення церкви, контроль над кліром та просвітницька активність.

Православні братства брали участь у піднесенні освіти, науки, книгодрукування, утвердженні самодостатності руської мови, її включенні до системи не лише релігійних, а й просвітницьких цінностей, пропаганді принципів віротерпимості та свободи совісті, і навіть зародків ідей громадянського суспільства [13]. Реформоване українське православ'я виступило ідеологією національно-визвольної боротьби українців. Воно принципово відрізнялося від його московської феодально-візантійської версії. Наприкінці XV ст. воно було пронизане європейськими ренесансними і реформаційними, а також контрреформаційними впливами. Хоча в Україні протестантизм не дістав підтримки знизу, реформоване православ'я, як складова загальноєвропейського цивілізаційного процесу, фактично виконувало ту ж мобілізаційно-цивілізаційну функцію, яку серед зароджуваних європейських націй виконував протестантизм [25].

Можна побачити чимало паралелей із тогочасними європейськими процесами і в історії *Гетьманщини*. Хмельниччина в деяких рисах була схожа з Нідерландською революцією XVI ст.: обидві виникли як результат національно-визвольних і соціальних суперечностей – проти феодально-кріпосницьких Іспанії та Польщі; повстання в обох країнах супроводжувались антикатолицьким спрямуванням; у підсумку в обох випадках була створена самостійна модерна держава, республіканська за формою правління; посада гетьмана деякою мірою нагадувала посаду президента, що демократично обирався вільними військовими громадянами – козаками – на відповідних радах [15]. Така паралельність свідчить про перебіг цивілізаційного процесу в Україні, *паралельний загальноєвропейському*.

Проте відмінність полягала у тому, що у Нідерландах склалася буржуазна республіка, оскільки там вже у XVI ст. виникли капіталістичні відносини і зародилась буржуазія. На відміну від тогочасних європейських світських держав Гетьманщина склалася як військова держава, в якій основне управління всіма сферами суспільства здійснювали військові; провідним станом було козацтво, тоді як в Нідерландах – буржуазія; в адміністративно-територіальному відношенні Україна поділялася на полки і сотні; гетьман очолював

всі гілки влади; Україна не мала самостійності й входила до складу Речі Посполитої, а потім – Росії на правах проєкторату [15]. Ці відмінності також свідчать про європейську порубіжну специфіку цивілізаційного процесу в Україні.

Цілком уписується у європейський цивілізаційний процес *українське бароко*, яке розвивалося в Україні біля 300 років. Стильові форми бароко, привнесені на територію України колонізаторами з Польщі, були вираженням суто європейського контрреформаційного католицького світобачення, вони практично не зазнали впливу місцевих архітектурних традицій. У той час як стильові форми, розвинуті українством, виражаючи антитезу католицизму, були їх діалектичною інтерпретацією. Тому символіка українського бароко на відміну від західноєвропейського значно колоритніша, барокова культура багата й оригінальна щодо загальноєвропейського контексту. Типовими його рисами є перевага внутрішнього над зовнішнім, контрастність і пристрасність, риторична декоративність, образність, перебільшення сенсу, візуалізація та варіативність, переповнення символічними елементами, метафоричність, витонченість, розкішність. Барокові храми зазвичай розміщували з урахуванням природного середовища, рельєфу, чим підкреслювали їхню мальовничість, вони були «всєфасадними». Новостворені та реставровані барокові храми стали формою синтезу староруської (деякою мірою орієнталізованої) та європейсько-барокової архітектурних традицій. Це поєднання національно-православного і католицького європейського стилів свідчить про *синкретичний синтез*, властивий цивілізаційному процесу в Україні [3].

Свідченням специфічного прояву європейського цивілізаційного процесу в Україні є також література *просвітництва*. Це найбільш повно простежено у дослідженнях стилістики літератури просвітництва XVIII – поч. XIX ст., здійснених І. Лімборським. Він охарактеризував її через амальгамну естетико-художню парадигму. В її основі – поєднання, суміш різномірних явищ. Асиміляція західних ідей тут ішла дуже складно, а ознайомлення з творами західноєвропейських письменників відбувалося із деяким запізненням. Тому амальгамні літератури характеризує певне хронологічне *запізнювання* на тлі класичних просвітницьких літератур, *неповна розвиненість* жанрових форм, активний *симбіоз* світської і клерикальної традицій, що наклало особливий відбиток на розвиток українського Просвітництва – воно мало, як правило, поміркований характер.

Зародження українських просвітницьких ідей відбулося у межах барокової системи художніх цінностей. Вершина просвітницького руху припадає на кінець XVIII – початок XIX ст., коли літературні напрями і стилі Просвітництва виявлялися не стільки у «чистому» вигляді, скільки нашаровувалися на історично наступні художні явища – преромантизм і романтизм, зберігаючи при цьому зв'язок із попередніми художніми системами. В Україні не набули поширення раціоналізм картезіанського типу та почерпнутий у Ренесансі західноєвропейський індивідуалістичний модус, натомість значно більшого розвитку дістало уявлення про «мінливість» особистості, її належність до корпоративної свідомості, що доповнювалося іноді тяжінням до постулювання ідеї націоцентричної замкненості. Загалом українську просвітницьку літературу відзначають стильовий *синкретизм*, «*еклектизм*» і «*недиференційованість*», а також тенденція до розбудови національної літератури як частини процесу відродження національної культури. Крім української, до амальгамних літератур дослідник зарахував літератури

деяких інших слов'янських культур – чеську, словацьку, болгарську, сербську, хорватську, словенську.

Отже, хоча українська літературна традиція XVIII–XIX ст. була частиною європейського Просвітництва, однак розвивала таку його модель, котра знаходилася на периферії культурного життя Європи й через історичні обставини не могла впливати на становлення парадигми європейських просвітницьких інтелектуальних цінностей. Однак це дозволило українцям на окремому національному ґрунті створити «свої», багато в чому альтернативні і синкретичні культурні цінності на рівні діалогу різних за своїми рушійними складниками типів художнього мислення [12].

Запізнення цивілізаційного розвитку українства дещо зменшилося з кінця XVIII ст., коли в Україні поширився європейський *романтизм*. Проте, характерною особливістю українського романтизму була розробка етнографічно-фольклорної тематики, котра стала одним із чинників пізнання не стільки почуттів людини, скільки життя народу. У його контекст добре вписалася така українська світоглядна система, як філософія серця, яку часто розглядають як визначальний символ-знак української ментальності. Специфічними рисами українського романтизму були народність, розробка морально-філософських проблем любові, смерті, людини, Бога та мистецтва [17].

Українська традиція «філософії серця», відображена в спадщині Г. Сковороди, М. Гоголя, Т. Шевченка, П. Куліша, П. Юркевича, М. Коцюбинського, Лесі Українки, М. Хвильового, П. Тичини, Л. Курбаса та ін., співпадає з тенденцією філософії європейського романтизму протистояти пануючому в світі і філософії раціоналізму. У ній простежуються *паралелі* з руссоїзмом, шеллінґізмом [21] і екзистенціалізмом [2].

Взагалі, українській літературі властиве європейське за формою екзистенційне філософування, яке простежується, зокрема, у творчості найвидатніших українських письменників-філософів П. Могили, Г. Сковороди, П. Куліша, Т. Шевченка, М. Гоголя, П. Юркевича, Лесі Українки, І. Франка, що засвідчує аналіз їхньої спадщини, проведений українськими дослідницями В. Нічик, А. Бичко, С. Павличко, О. Забужко, Н. Михайлівською, Т. Гундоровою. Проте, у більшості це – елементи релігійного екзистенціалізму (*паралелі* Г. Сковорода – Б. Паскаль, С. К'єркеґор; П. Могила, Г. Сковорода, П. Юркевич та М. Бердяєв – Г. Марсель) [23].

Слід зазначити, що в Європі у добу Просвітництва та романтизму вплив релігії на літературу суттєво зменшився у порівнянні із попередніми епохами, виник новий тип світогляду – атеїзм, поширився сциєнтистський підхід до опису людини та суспільства, який набув вагомого впливу на літературу та соціальні відносини. У той же час у цивілізаціях Сходу роль релігії у соціальній сфері залишалася провідною. Тому високу роль релігії в українській літературі просвітництва і романтизму, очевидно, слід розглядати як рису своєрідного *орієнталізму* цивілізаційного процесу.

Під європейським впливом в Україні розвивалися *націоналізм*, *ідеї парламентаризму* та новітнє *державотворення*. Приєднання Галичини у 1772 р. до Австрії сприяло розвитку тут європейської політичної культури та парламентаризму – з 1867 р. українська меншина була представлена в парламенті Австрії та Австро-Угорщини. Парламентське життя у царській Росії розпочалося значно пізніше – із Першою російською революцією. Вершиною його розвитку стало створення УНР, організованої за зразком європейських парламентських демократій. Хоча слід зауважити, що Цен-

тральна рада була не зовсім парламентом, але формою національного провладу – надпарламентом [10], що є свідченням порубіжної *специфіки* цивілізаційного процесу в Україні як країні, що боролася за власну незалежність.

На тлі європейського цивілізаційного процесу в Україні з XVIII ст. наращувались процеси *деєвропеїзації*, змістом яких був демонтаж ряду європейських цивілізаційних соціальних та політичних структур, подекуди із заміною на орієнтальні. Причиною стало включення України до Росії – країни європейського пограниччя, що з XIII ст. перебувала у політичній та культурній *ізоляції* від Європи. В Україні почали поширюватись основні принципи орієнтальної соціальної системи Росії: обмеження особистих прав і права власності, відсутність автономних корпоративних об'єднань, повне підкорення всіх соціальних груп, включно з «служилим дворянством» (провідним станом імперії), державі та необмеженій владі царя. Поступово була скасована система українських самоврядування та права. Росіяни почали оселятися в Україні, українці – русифікуватися, було відновлено ліквідоване завдяки Хмельниччині кріпацтво (з 1727 р. селяни у разі переходу втрачали майно; з 1760 р. – вже мали отримати письмовий дозвіл на від'їзд від пана; 1783 р. була здійснена остаточна заборона переходу), сільське господарство дедалі більше працювало переважно на ринки Росії. Було обмежено прямі торговельні зв'язки України з Європою. Українська церква стала частиною російського Московського патріархату (1686 р.) і почала наворачтатися до феодально-візантійської форми православ'я в її російському варіанті.

Після ліквідації автономії Запорозжя (1775 р.) та включення теренів України до Російської імперії (1793, 1795 рр.) колишня українська шляхта та старшина у більшості отримала російське дворянство і зрусифікувалася. Козацтво перетворилося на регулярні війська.

Новою хвилею *деєвропеїзації* українство зазнало після включення України до складу СРСР. Її головні риси – скасування приватної власності та ринкових відносин, тотальне одержавлення та ідеологізація суспільства, руйнування підприємницької етики, примусова ліквідація нечисленної української буржуазії, знищення значної частини українського селянства (яке пройшло через три голоди та Голодомор і було заново закріпачено у колгоспах у 1929–32 рр.), репресії та знищення інтелігенції, суттєве обмеження української автономії та централізація політичного управління у Москві, заборона політичних партій та ліквідація парламентської системи, політика насильницької атеїзації та руйнування української церкви, однобічний розвиток духовності у душі пролетарської культури та вульгарного матеріалізму, що створило в українському суспільстві духовний вакуум.

Хоча це також були роки індустріалізації, розвитку природничих і точних наук, модернізації традиційного українського суспільства, воно зазнало *ізоляції* від тогочасних європейських процесів, європейська культура була затаврована як «буржуазна» і не проникла через «залізну завісу» радянського кордону. Проте, й у цей час в Україну проникали спорадичні європейські культурні впливи, як то ідея пріоритету прав людини, конвергенції соціалізму та капіталізму, інші філософські та світоглядні ідеї, деякі мистецькі стилі, мода тощо. Але загалом радянський період історії призвів до відставання українців за рівнем соціального, політичного і культурного розвитку від європейських народів майже на 100 років, і це відставання зберігається й у пострадянський час.

Зі здобуттям Україною незалежності відбувається повернення до європейських цінностей, пов'язане з відновленням інформаційної відкритості, а також із процесом формування, поширення та інституціоналізації формальних та неформальних правил, процедур, парадигм політики, стилів, способів дії, спільних європейських переконань і норм, які спершу були визначені та затверджені під час прийняття рішень в ЄС, а згодом інкорпоровані в логіку внутрішніх дискурсів, системних рис, політичних структур та напрямів державної політики майже всіх європейських держав [16]. Ідея вступу України до Європейського союзу популярна серед її населення, однак уявлення українців про власну європейськість залишаються на рівні кінця XIX – початку XX ст. Ряд сучасних європейських ідей, як то політики мультикультуралізму, повного і послідовного відділення церкви від держави, обов'язковості дотримання прав людини для всіх груп населення, включаючи і сексуальні меншини, більшість суспільства не сприймається. Це зумовлено відставанням розвитку українців від європейських народів та незавершеністю формування української нації.

Таким чином, можна виділити наступні особливості цивілізаційного процесу в Україні як країні європейського порубіжжя:

1) іррадіація (поширення) європейських впливів та форм культури;

2) паралелізм – поява форм цивілізаційної життєдіяльності, котрі співпадають із загальноєвропейськими, але розвиваються на місцевому ґрунті;

3) запізнення у розвитку – тривале збереження архаїчних форм, запізнення у поширенні впливів та розвитку процесів, аналогічних загальноєвропейським;

4) освоєння нових незаселених земель;

5) ізоляція – виникнення штучних бар'єрів, що порушують загальноєвропейський соціокультурний обмін та взаємодію;

6) деєвропеїзація – занепад або зникнення деяких європейських рис;

7) міжцивілізаційний синкретизм – виникнення загалом подібних до європейських цивілізаційних форм, які мають і деякі орієнтальні риси.

1. *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація: економіка і капіталізм / Фернан Бродель. – Том 2. Ігри обміну. – К., 1997. – С. 220–225. 2. *Гамаль Л. В.* Українська традиція «філософії серця» і європейський романтизм (на основі філософсько-літературної спадщини Миколи Гоголя) / Л. В. Гамаль, В. І. Дротенко // Харківський держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Наукові записки. Серія: Літературознавство. – Х., 1998. – Вип. 3 (14). – С. 53–58. 3. *Горбик О.* Дуалізм українського бароко: православне національне українське бароко та європейсько-католицьке колоніальне бароко на території

України / Олена Горбик // Українська академія мистецтва: дослідницькі та науково-методичні праці. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 204–215. 4. *Гошко Т. Д.* Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.) / Т. Д. Гошко. – Львів, 2002. – 255 с. 5. *Дворнік Ф.* Слов'яни в європейській історії та цивілізації / Френсіс Дворнік. – К., 2000. – 512 с. 6. *Залізняк Л. Л.* Україна в колі світових цивілізацій / Леонід Залізняк. – К., 2006. – 96 с. 7. *Історія європейської цивілізації: навч. посіб.* / [Голуб В. Й., Коваленко Л. Т., Печенюк І. С., Шевченко М. М.]. – К., 2007. – 294 с. 8. *История Китая / Л. Васильев [и др.]; ред. А. В. Меликсетов.* – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 732 с. 9. *Йосипенко С. Л.* До витоків української модерності: українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті / С. Л. Йосипенко. – К.: Укр. Центр духов. культури, 2008. – 392 с. 10. *Кампо В. М.* Європейські традиції українського парламентаризму: історія і сучасність / В. М. Кампо // Парламентаризм в Україні: теорія і практика: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 10-й річниці з дня проголошення незалежності України та 5-й річниці з дня прийняття Конституції України. – К., 2001. – С. 193–197. 11. *Леп'яко С. А.* Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI – середина XVII ст. / С. А. Леп'яко // Історія українського козацтва: нариси у 2 т. / Редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та інші. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – С. 326–343. 12. *Лімборський І. В.* Парадигматика західноєвропейського та українського Просвітництва: проблеми типології та національної ідентичності / Лімборський Ігор Валентинович. – К., 2006. – 413 с. 13. *Любашенко В. І.* Україна в європейському реформаційному процесі: загальне і особливе / В. І. Любашенко // Третій міжнародний конгрес українистів, [Харків], 26–29 серпня 1996 р. – Харків, 1996. – Ч. 1. – С. 205–210. 14. *Мостяев О. І.* Київська Русь і Франкська імперія: порівняння історії / О. І. Мостяев // Українознавство. Вісник Київського університету ім. Тараса Шевченка. – 1997. – Вип. II. – С. 194–209. 15. *Пазиніч Ю.* Особливості державотворення в Україні в другій половині XVII–XVIII ст. / Юлія Пазиніч // Бористен. – 2007. – № 1. – С. 19–21. 16. *Практичний порадинок державного службовця з питань європейської інтеграції* / [Л. Л. Прокопенко, О. М. Рудік, В. В. Баштанник та ін.]. – Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2009. – Вип. 2: Європеїзація публічного адміністрування. – 44 с. 17. *Слюсаренко О. С.* Український символізм в контексті європейської культури: автореф. дис. ... канд. наук: 09.00.12 – українознавство / Слюсаренко Олена Станіславівна. – К., 2008. – 19 с. 18. *Україна – козацька держава: наукове вид.* / Упоряд. Недяк В. В.; Наукові ред. Щербак В. О., Федорук О. К. – К.: Вид. «Емма», 2004. – 1246 с. 19. *Українознавство: Навчальний посібник / За заг. ред. М. І. Обушного.* – К., 2008. – 672 с. 20. *Успенская Е. Н.* Раджпуты: рыцари средневековой Индии / Е. Н. Успенская. – СПб.: Евразия, 2000. – 384 с. 21. *Чабан Г.* Сковорода і європейські просвітителі / Ганна Чабан // Жовтень. – 1975. – № 12. – С. 146–148. 22. *Чубатий М.* Державно-правне становище українських земель Литовської держави під кінець XIV в. / М. Чубатий // Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові. – Т. СXXXIV–СXXXV. – 1924. – С. 19–65; Т. CXLV–CXLV. – 1926. – С. 1–108. 23. *Шаповал О. Г.* Екзистенційні тенденції української культури в європейському контексті: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.12 / Шаповал Олена Генріхівна. – Х., 2006. – 20 с. 24. *Шендрік С.* Європейська цивілізація та слов'янський світ: основні тенденції взаємодії / Шендрік Станіслав // Діалог культур: Україна у світовому контексті. Мистецтво і освіта. – Львів, 1998. – Вип. 3. – С. 251–260. 25. *Шморгул О. О.* Солідаристсько-корпоративна парадигма антикризового розвитку України / О. О. Шморгул // Культурно-цивілізаційний простір Європи і України: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку. – К., 2010. – С. 389–401. 26. *Юшков С. В.* Нариси з історії виникнення та початкового розвитку феодалізму у Київській Русі / С. В. Юшков. – К.: Наук. думка, 1992. – 352 с. 27. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Наталя Яковенко. – К., 1997. – 312 с.

Борис Петруньок

Національно-визвольний рух кримських татар у контексті європейських цивілізаційних процесів

Стаття присвячена розгляду історії кримськотатарського національно-визвольного руху, особливостей та природи його розвитку в цивілізаційному контексті.

The history of Crimean Tatars national movement in the civilization context is analyzed in the article.

Незважаючи на велику кількість наукових досліджень кримськотатарського національно-визвольного руху подальший науковий розгляд цієї теми не втрачає своєї актуальності. Це можна пояснити, спираючись на припущення, що кримськотатарський рух на даному етапі не досягнув всіх поставлених завдань. Відповідно, в тій

чи іншій формі, він продовжує розгортатися. Крім того, якщо розглядати досліджувану проблему широко, не обмежуючись лише фактом депортації 1944 р. та її наслідків, кримськотатарський рух постає як цікаве об'ємне явище, що може бути вписане в загальноцивілізаційний контекст,